

КОНСТИТУЦИОННОЕ И МУНИЦИПАЛЬНОЕ ПРАВО

УДК 342.4

ОКРЕМІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

Наталія АГАФОНОВА,

кандидат юридичних наук, народний депутат України
Верховної Ради України

SUMMARY

The article examines topical issues of ensuring the effectiveness of the process of constitutional reform in Ukraine. Much attention is paid to key aspects of electoral reform in the light of the proper functioning of the principle of people's sovereignty and democracy of Ukrainian state as a whole. Analyzed scientific positions of supporters and opponents of a bicameral parliament in Ukraine. It is noted that prior to the establishment of bicameralism there is the necessity in effective social and political conditions in Ukrainian society and the state. The author also addresses the issues of the legal status of people's deputy of Ukraine, the legal institution of his immunity, the concept of imperative mandate.

Key words: constitutional reform, bicameralism, parliamentary immunity, judicial reform, electoral system, legislative process.

АНОТАЦІЯ

У статті вивчається актуальна проблема забезпечення ефективності процесу конституційного реформування в Україні. Значна увага приділяється ключовим аспектам реформи виборчої системи у світлі належного функціонування принципу суверенітету народу та демократизму Української держави загалом. Аналізуються наукові позиції прихильників і противників запровадження двопалатного парламенту в Україні. Наголошується на необхідності існування в державі дієвих і попередніх до встановлення бікамералізму суспільних і політичних умов розвитку українського соціуму й держави. Автор також звертається до проблем правового статусу народного депутата України, правового інституту його недоторканності, поняття імперативного мандату.

Ключові слова: конституційна реформа, бікамералізм, депутатська недоторканність, судова реформа, виборча система, законодавчий процес.

Постановка проблеми. Нещодавно впроваджений перший етап поточного періоду конституційної реформи у вигляді Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» [1] і на його розв'язок Закону України «Про судову систему і статус суддів» [2], що підтвердили незворотність конституційної реформи в Україні та разом із тим ще більше актуалізували проблему забезпечення її ефективності й результативності, відповідності цілей реформи і потреб та запитів суспільства, її суспільної користі, що виявляється через низку показників політичного, економічного, соціального, культурологічного тощо розвитку суспільства.

По-перше, тому що цей перший етап ще потребує реалізації й поки що не можна прогнозувати, наскільки результативними в частині правосуддя стануть реформовані інституції в Україні. Це можна буде побачити вже після кількох років функціонування модернізованих інститутів судової системи і прокуратури.

По-друге, тому що залишаються нереалізованими інші задекларовані напрями конституційної реформи, ключовим із яких є децентралізація державної влади.

По-третє, тому що задекларовані напрями конституційно реформи не вичерпують проблемних «місць» Конституції України, зокрема щодо забезпечення належного поділу влади й системи стримувань і противаг, народовладдя, демократії, реалізації функцій держави як соціальної, забезпечення ефективності державної влади загалом, на чому неодноразово наголошувалось фахівцями [3–6].

По-четверте, невід'ємним напрямом конституційної реформи має бути парламентська реформа, тим більше, що це було визначено й у Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020».

По-п'яте, ефективність конституційної реформи значною мірою залежить не лише від правильно визначених її напрямів, змісту конституційних новацій і їх розвитку в законодавстві України, а й від правильно обраної форми запровадження конституційних змін. Навіть більше, правильно обрана форма запровадження конституційної реформи є вагомим чинником забезпечення її ефективності й надалі стабільності Конституції України і її дієвості.

Актуальність теми полягає в тому, що означені та низка інших, похідних, проблем реформування Конституції України зумовлюють постановку питання про методологію конституційної реформи в Україні. У зв'язку з цим першочергово варто брати до уваги ключову роль Конституції для держави й суспільства – мету прийняття конституції. Більшість дослідників пов'язують її з потребою обмеження державної влади на користь прав і свобод людини. Ми вважаємо, що такий підхід не враховує розуміння сутнісного аспекту державної влади.

Отже, **метою статті** є аналіз ключових проблем першого етапу конституційної реформи в Україні з метою забезпечення її ефективності для держави й суспільства загалом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальновідомо, що сутність влади полягає у відносинах панування – підкорення. При цьому панування має у своїй основі силовий, підпорядковувальний і впорядковувальний аспекти. Безсила влада – це нонсенс. Так само не можна вести мову про владу за відсутності порядку (ладу). Тому коли йдеться про обмеження влади, його наслідком може бути тільки безладдя або свавілля. Обмежена влада не може володіти верховенством і незалежністю, без чого неможливий суверенітет держави. Обмежена влада неспроможна забезпечити права і свободи людини, безпеку суспільства і його прогресивний розвиток.

У правовій державі не може бути обмежена державна влада як така, але суб'єкти, які її уособлюють, – державні органи та посадові особи – можуть діяти виключно в межах наданих повноважень.

Задаючись питанням, яка конституційна реформа вважатиметься належною, слушно наголошується, що вона має бути спрямована «на встановлення більш виваженої та чіткої системи організації публічної влади. При цьому в Конституцію мають бути закладені механізми, які унеможливають зловживання повноваженнями з боку вищих органів влади на майбутнє. Основне завдання конституційної реформи полягає у встановленні більш ефективного державного механізму, що гарантуватиме діяльність владних суб'єктів у рамках правового поля. Важливість реалізації цього завдання важко переоцінити. Від нього залежить, що визначатиме засади політичного життя України: право чи свавільна воля людей, котрі перебувають при владі у даний момент» [7].

Конституція за своєю природою є основним засобом забезпечення гармонійних взаємовідносин у трикутнику «державна влада (в особі органів і посадових осіб) – громадянське суспільство – людина». У Конституції України формула цього трикутника визначена в найменуванні держави Україна суверенною й незалежною, демократичною, соціальною, правовою, що знаходить свій розвиток у конституційних принципах цінності людини та невідчужуваності її прав, народного суверенітету, поділу державної влади на законодавчу, виконавчу й судову, верховенства права, політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності суспільного життя.

Ураховуючи причини й потребу конституційної реформи в Україні, можемо констатувати, що її поточним завданням має бути забезпечення взаємозв'язку основних конституційних принципів та інститутів.

Найбільш проблемним у плані конституційного забезпечення в Україні є демократизм Української держави і принцип народного суверенітету.

Щонайперше це стосується інституту виборів. Багаторічний пошук України найбільш прийнятної та оптимальної системи парламентських і місцевих виборів і багаторазові зміни виборчого законодавства, врешті, повинні закінчитися остаточним вибором такої системи, що відповідає сучасному етапові розвитку суспільства й державності в Україні. При цьому важливо забезпечити захист такому вибору якщо не конституційним, то принаймні органічним законом.

Поряд із проблемою остаточного вибору виборчої системи вкрай актуальними залишаються питання призначення виборів, транспарентності виборчого процесу, прозорості фінансування політичних партій, звітування кандидатів за використання коштів під час виборчого процесу, формування професійних і стабільних виборчих комісій, пошуку дієвого механізму для реалізації виборчих прав внутрішньо переміщених осіб і подолання браку історичної пам'яті безпосередніх учасників реформ [8, с. 51].

У рамках реформування конституційних засад виборчого законодавства, як слушно зазначає О.Л. Копиленко, необхідно зосередитись на двох основних завданнях. «По-перше, слід адаптувати наявну нормативну базу до європейських стандартів, зокрема, йдеться про положення Першого Протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, окремі універсальні акти органів Ради Європи, Кодекс належної практики у виборчих справах та інші документи Венеціанської комісії. У цьому контексті слід також взяти до уваги практику Європейського суду з прав людини. По-друге, необхідно розглянути можливість імплементації адресних рекомендацій для України, які було викладено у резолюціях Ради Європи

щодо ситуації в Україні та висновках Венеціанської комісії щодо чинних виборчих законів та наданих на її розгляд законопроектів» [8, с. 47].

Наявність політичної волі до реформування виборчої системи задекларована в Стратегії «Україна – 2020» і підтримується всіма політичними силами. Ми вважаємо, що запровадження на парламентських виборах пропорційної виборчої системи з відкритими виборчими списками буде сприяти високій кваліфікованості парламентарів, усуне вплив великого бізнесу на політичну еліту, посилить вплив громадськості на народних обранців і підвищить їхню відповідальність перед суспільством, що стане одним із ключових принципів нової конфігурації взаємовідносин між органами влади [9, с. 19]. Думка про привабливість і доцільність для парламентських виборів пропорційної виборчої системи з «відкритими» списками є наразі переважною в експертному середовищі в Україні [10].

Разом із тим, як відзначено В.Л. Федоренком, «вибори парламенту, глави держави і місцеві вибори навряд чи будуть ефективними як розрізнені виборчі процедури, прожачі і технології без врахування їх взаємозв'язків» [11, с. 136]. Вирішити цю проблему може розробка і прийняття Виборчого кодексу України. Така систематизація виборчого законодавства України з визначенням у Конституції України основних принципів виборчої системи сприятиме стабільності Конституції й конституційного розвитку Української держави.

Не менш вразливим є конституційно-правове регулювання ще однієї ключової форми безпосереднього народовладдя – всеукраїнського референдуму.

Зарубіжні експерти звертають увагу на необхідність зміни положень про ухвалення законів і зміни Конституції шляхом референдуму, зокрема, у зв'язку з ухваленням України до Європейського Союзу (далі – ЄС). Так, відомий в Україні фахівець із конституційного права М. Скубішевський відзначає, що для того щоб в Україні загалом з'явилася можливість ухвалення шляхом референдуму закону про входження України до ЄС, потрібна можливість оголошення відповідного референдуму державною владою (Президентом або парламентом). Експерт також звертає увагу на проблему, пов'язану з конституційною заборобою проведення референдумів щодо законопроектів із питань податків, бюджету й амністії (ст. 74 Конституції України). «Входження України до Європейського Союзу буде пов'язане з прийняттям союзного податкового права, що означає, що законопроекти, які передбачають входження до Європейського Союзу, не можуть розглядатися на референдумі. Закони, які будуть слугувати поверненню миру в Україну, будуть імовірно передбачати амністію – відповідно, такі закони також не можуть бути ухвалені шляхом референдуму.

Щоб референдум міг стати знярядям, яке дасть можливість народу України вирішити питання про входження до Європейського Союзу, вирішити питання умов, за яких в Україну повернеться мир, необхідно скасувати ст. 74 Конституції» [12, с. 33–34].

Експерт зауважив і занадто жорсткі вимоги до народної ініціативи в частині трьох мільйонів підписів, порівнюючи ці вимоги з досвідом Швейцарії, де народна ініціатива зі зміни Конституції вимагає лише 100 тисяч підписів; протягом 20 років у Швейцарії було реалізовано понад 140 народних ініціатив, 10 із яких призвели до змін Конституції [12, с. 34].

Тож потреба вдосконалення інституту всеукраїнського референдуму сьогодні є очевидною як у зв'язку з необхідністю забезпечення легітимності конституційної реформи, так і загалом для реалізації основних напрямів внутрішньої та зовнішньої політики держави.

Принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову так само є досить проблемним у частині співвідношення його функціонального призначення в державі та практичної реалізації в Україні, що відтворена в конституційному статусі основних органів і державної влади, системи їх взаємовідносин між собою та у формі держави загалом.

Означене становить комплекс проблем, що потребують свого вирішення в процесі конституційної реформи. Частково цей блок проблем має вирішити один із анонсованих напрямів конституційної реформи щодо децентралізації.

Зазначимо, що, ухвалюючи Меморандум порозуміння і миру [13], Верховна Рада України анонсувала, що в основу конституційної реформи буде покладено децентралізацію державної влади, що передбачає, зокрема, закріплення статусу України як парламентсько-президентської республіки та встановлення балансу між усіма її гілками на центральному й місцевому рівнях.

Сьогодні більшість фахівців із конституційного права вважають парламентсько-президентську систему влади найбільш оптимальною для України й такою, що відповідає сучасному стану та рівню соціально-політичного розвитку суспільства. Водночас проблема визначення місця Президента в системі поділу влади, особливо його впливу на виконавчу гілку влади, політичних чинників його взаємовідносин із парламентом, визначення його повноважень, тлумачення функцій гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина, не можна вважати вирішеною.

Зміст анонсованої в низці політичних документів парламентської реформи – ще один проблемний аспект конституційної реформи. Для кожного зрозуміло, що реформування допоміжних структур парламенту не є, по суті, парламентською реформою. Тож на порядку денному парламентської реформи можуть бути виключно питання організації та діяльності парламенту і його основних структур (політичної, організаційної тощо). Серед проблемних питань організації парламенту, окрім виборів, особливо складними з погляду суспільного консенсусу є питання одно/двопалатного парламенту й характер депутатського мандата.

Проблема вибору одно- чи двопалатного парламенту постала в Україні з часу проголошення незалежності держави. До прийняття Конституції України 1996 р. більшість проектів Конституції визначала двопалатну структуру парламенту України. Крім того, за підсумками Всеукраїнського референдуму 2000 р. 81,68% громадян від кількості тих, хто взяв участь у референдумі, висловились за формування двопалатного парламенту в Україні й унесення відповідних змін до Конституції України [14].

Відомо, що в сучасному світі бікамералізм немає прив'язки до форми територіального устрою держави і двопалатні парламенти успішно функціонують як у федеративних, так і в унітарних державах. Серед останніх лише в Європі двопалатні парламенти існують у Іспанії та Італії, в Нідерландах, Польщі, Румунії, Франції, Хорватії, Чехії. Потреба двопалатної структури парламенту в більшості сучасних держав зумовлена політико-правовою доцільністю й необхідністю підвищення ефективності діяльності представницьких структур.

В українському політикумі та експертному середовищі постійно обговорювана ідея двопалатного парламенту має як багато прихильників [15–19], так і чимало опонентів [20–22].

При цьому на кожний «плюс» бікамералізму завжди знаходиться рівноважний «мінус» або функціональна альтернатива. Так, якщо потреба двопалатного парламенту

викликана необхідністю забезпечення інтересів складових держави (суб'єктів федерації, регіонів тощо), то в унітарній державі він може сприяти автономізації регіонів. У цьому зв'язку альтернативою бікамералізму може бути певна модель виборів до парламенту, повноцінне місцеве самоврядування й упорядкування взаємовідносин центру та регіонів.

Якщо вважається, що двопалатна структура парламенту сприяє запобіганню поспішному прийняттю важливих рішень, що потребують зваженого підходу, то надто продовжений у часі законодавчий процес часто не дає змоги оперативної забезпечити необхідне правове регулювання суспільних відносин. Тоді як вирішенням проблеми запобігання поспішному прийняттю важливих рішень державного значення може бути вдосконалення законодавчого процесу в частині визначення різних процедур для прийняття законодавчих актів, що регулюють певні особливі сфери, режими тощо суспільних відносин, таких як, наприклад, виділення окремих сфер і процедур щодо конституційних, органічних і звичайних законів.

Якщо вважається, що верхня палата, яка зазвичай складається з фахівців-професіоналів (на відміну від нижньої, що формується на партійній основі з політиків, часто без фахового досвіду), може краще забезпечити зрівноважений підхід у законопроектній роботі, надати їй високого професійного рівня [15, с. 100], то альтернативою бікамералізму в питанні якісного складу парламенту може бути визначення в законі відповідних вимог, що висувуються до кандидатів (освітній ценз), щодо спеціальної підготовки (стажування) новобраних парламентарів із питань законотворчості, юридичної техніки тощо.

Але все ж, попри численні аргументи «за» і «проти» бікамералізму в Україні, більшість фахівців вважають, що для його запровадження та ефективного функціонування в державі необхідні певні умови, як-то: розвинений парламентаризм, належний рівень правової культури і правової свідомості суспільства, наявність консенсусу в суспільстві як щодо самого бікамералізму, так і щодо вирішення ключових проблем держави. І, найголовніше, запровадження бікамералізму вимагає одночасного створення потужного механізму забезпечення єдності держави, її територіальної цілісності, консолідації суспільства на основі базових цінностей демократії й верховенства права.

Ще одна постійно обговорювана в українському політикумі проблема – характер депутатського мандата й депутатська недоторканність. Згадаймо, що на Всеукраїнському референдумі 2000 р. 89% громадян (із кількості тих, хто брав участь) висловились за обмеження депутатської недоторканності народних депутатів і вилучення з Конституції України ч. 3 ст. 80.

Останні проекти конституційних змін 2015 р. [23] мали запровадити скасування недоторканності народних депутатів і суддів. Наразі питання суддівського імунітету вирішуватимуться в рамках Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) і нового Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Вирішення ж питання недоторканності народних обранців знову втратило гостроту для популістів.

Депутатська недоторканність, як було зазначено Конституційним Судом України в мотивувальній частині Рішення щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України [24], є важливою конституційною гарантією, яка має цільове призначення – забезпечення безперешкодного та ефективного здійснення народним депутатом України своїх функцій; вона не є особливим привілеєм, а має публічно-правовий характер.

Парламентський імунітет, що виражається в недоторканності парламентаря, є однією з найважливіших гарантій його статусу. Недоторканність парламентарів –

конституційний інститут, характерний для всіх сучасних демократичних держав. Щоправда ступінь і темпоральний фактор недоторканності в кожній державі має свої особливості. Так, наприклад, згідно зі ст. 46 Основного Закону ФРН, депутата може бути притягнуто до кримінальної відповідальності тільки з дозволу Бундестагу, крім випадків затримання його на місці злочину або впродовж наступного дня. А депутатський імунітет зберігається протягом усього строку його повноважень. Такий самий підхід до терміну депутатського імунітету закріплюють конституційні акти Італії, Іспанії та інших держав.

Конституція США наділяє захистом від арешту членів Сенату й Палати представників лише під час сесії відповідної палати, включаючи час слідування на сесію та повернення з неї, крім випадків зради, тяжкого злочину або порушення громадського порядку.

В окремих державах, таких як, наприклад, Румунія, дозволено затримання й обшук депутата або сенатора в разі їх застання на місці злочину, про що Міністр юстиції має негайно повідомити голову відповідної Палати. В інших випадках депутат або сенатор не може бути затриманий, заарештований, обшуканий, підданий суду за злочини або проступки без дозволу відповідної Палати (ст. 69 Конституції Румунії).

Для України питання обмеження депутатського імунітету є актуальним з огляду на непоодинокі випадки використання окремими народними обранцями депутатського мандата для прикриття злочинних дій, про що досить часто повідомляють засоби масової інформації. Але, з іншого боку, обмеження депутатського імунітету не повинно використовуватись як інструмент політичної розправи. Тому знайти «золоту середину» в цьому питанні, не скасовувати недоторканність, а обмежити її обсяг є завданням парламентської конституційної реформи.

З проблемою конституційно-правового статусу парламентаря пов'язане питання характеру його мандата. Зауважимо, що більшість сучасних демократичних держав не визнає імперативного мандату, що, як правило, визначається в конституційних актах. Але конституційна практика свідчить про необхідність урахування політичного чинника, що формує імперативний характер мандата парламентаря.

Як слушно застерігає О.Л. Копиленко, попри те що міжнародні організації рекомендують запровадження імперативного мандата, така докорінна зміна виборчої системи може мати непередбачувані наслідки, використання позитивного досвіду зарубіжних країн на українському ґрунті може не мати успішної реалізації. «На сьогодні однією з прерогатив виборчої системи має стати баланс між ефективністю заходів та забезпеченням стабільності функціонування виборчих колегіальних органів. Тому вважаємо, що питання переходу до системи з імперативним мандатом є скоріш питанням середньо- або довгострокових реформ, і то лише якщо експертне середовище зможе реально обґрунтувати його відповідність національним інтересам» [8, с. 51].

Забезпечення конструктивної взаємодії політичної (партійно-фракційної) й організаційної (професійної) структур парламенту – це одна проблема, що потребує свого вирішення в контексті парламентської реформи. У цьому плані варто погодитись із думкою М.О. Теплюка щодо доцільності посилення організаційної ролі комітетів парламенту у вирішенні питань парламентської діяльності, а також загалом щодо упорядкування складу і предметів відання парламентських комітетів [25, с. 50].

Крім того, потрібно підтримати неодноразово висловлену в науковій літературі думку про потребу прийняття спеціального закону про Верховну Раду України. При цьому, безумовно, варто врахувати попередній негативний досвід вирішення цього питання 2008–2010 рр. [26–27].

Питання вдосконалення законодавчого процесу в контексті конституційної реформи має декілька напрямів. По-перше, йдеться про один із напрямів парламентської реформи, пов'язаний з удосконаленням законодавчої діяльності парламенту. По-друге, цей напрям має самостійне значення з огляду на необхідність визначити види законодавчих актів, вирішити проблеми конституціоналізації джерел міжнародного права. По-третє, від ефективності законодавчого процесу безпосередньо залежить результативність конституційної реформи.

У науковій літературі вже неодноразово доводилась потреба виділення в конституційному законодавстві, визначення нормативної ваги та особливостей законодавчих процедур конституційних, органічних, звичайних законів.

«Сьогодні вкрай важливим є вдосконалення законодавчого врегулювання участі в законотворчій діяльності органів державної влади та інших суб'єктів законотворчого процесу. Головними принципами юридичної регламентації законотворчої діяльності має стати закріплення її демократичного характеру і створення умов, які забезпечили б підготовку, розгляд і прийняття якісних законів. З метою поліпшення якості законотворчості вкрай необхідним є встановлення чіткої регламентації процедури прийняття, офіційного оприлюднення та порядку набрання чинності всіх видів законів в Україні у єдиному законодавчому акті» [28, с. 180].

Висновки. Ефективність конституційної реформи безпосередньо пов'язана і стосується сфери досягнення публічно-політичної мети – удосконалення державної організації суспільства – й засобів, якими вона досягається. Досягнення ефективності конституційної реформи, тобто її відповідності природі реформи як засобу забезпечення (сприяння) розвитку суспільства й держави та вирішення об'єктивних потреб удосконалення державного механізму, системи взаємовідносин влади, людини й суспільства, можливе виключно на основі громадянського консенсусу та демократизму.

Список використаної літератури:

1. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України від 02.06.2016 № 1401-VIII // Голос України. – 2016. – № 118.
2. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 № 2453-VI // Офіційний вісник України. – 2010. – № 55/1. – Ст. 61.
3. Теоретичні проблеми розвитку конституційного законодавства України на сучасному етапі : [монографія] / [Ю.С. Шемшученко, О.І. Ющик, О.В. Скрипнюк та ін.] ; за ред. Ю.С. Шемшученка. О.І. Ющика. – К. : Юридична думка, 2014. – 316 с.
4. Проблеми теорії конституційного права : [монографія] / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. – К. : Парламентське видавництво, 2013. – 616 с.
5. Ющик О.І. Загальні теоретико-методологічні питання ефективного державного управління / О.І. Ющик // Право України. – 2015. – № 5. – С. 17–27.
6. Агафонова Н.В. Загальнотеоретичні підходи до поняття «конституційна реформа» / Н.В. Агафонова // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2015. – № 6. – С. 5–11.
7. Коліушко І. Старт чи фальстарт конституційної реформи? / І. Коліушко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/POLITICS/start_chi_falstart_konstitutsiynoyi_reformi.html.
8. Копиленко О.Л. Удосконалення виборчої системи в контексті конституційної реформи / О.Л. Копиленко // Конституція і виборчий процес в Україні : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25 червня 2015 р.). – К. : Юридична думка, 2015. – С. 47–51.

9. Агафонова Н.В. Деякі питання конституційної конфігурації відносин між органами влади / Н.В. Агафонова // Конституційна реформа в Україні: новий етап та сучасні виклики. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2015. – 286 с.
10. Марцеляк О.В. Конституційна реформа і модернізація виборчої системи України в контексті світового досвіду / О.В. Марцеляк // Конституція і виборчий процес в Україні : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25 червня 2015 р.). – К. : Юридична думка, 2015. – С. 58–69.
11. Федоренко В.Л. Виборча система України: стан і перспективи розвитку / В.Л. Федоренко // Конституція і виборчий процес в Україні : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25 червня 2015 р.). – К. : Юридична думка, 2015. – С. 134–142.
12. Скубішевські М. Правила зміни конституції в демократичній державі, що входить до Європейського Союзу / М. Скубішевські // Конституція і виборчий процес в Україні : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25 червня 2015 р.). – К. : Юридична думка, 2015. – С. 22–46.
13. Про Меморандум порозуміння й миру : Постанова Верховної Ради України від 20.05.2014 № 1280-VII // Відомості Верховної Ради України, 2014. – № 26. – Ст. 903.
14. Про підсумки всеукраїнського референдуму 16.04.2000 : повідомлення ЦВК від 25.04.2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0002359-00>.
15. Мартинюк Р. Чи потрібен Україні двопалатний Парламент? / Р. Мартинюк // Підприємництво, господарство і право. – 2008. – № 8. – С. 99–102.
16. Скрипнюк О.В. Двопалатний парламент як конституційна модель структурної організації вищого законодавчого органу влади / О.В. Скрипнюк // Право України. – 2009. – № 11. – С. 92–99.
17. Тацій В.Я. Актуальні проблеми системного оновлення конституційного регулювання суспільних відносин в Україні / В.Я. Тацій // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 2 (7). – С. 92–98.
18. Створить двопалатний парламент – Юхновський дав поради українській владі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://1-12.org.ua/2015/05/12/3537>.
19. Онішук упевнений, що Україні потрібен двопалатний парламент [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://for-ua.com/article/346841>.
20. Прозорова Н. Робесп'єр проти Монтеск'є, або знову про розподіл влад / Н. Прозорова // Віче. – 1995. – № 2 (35). – С. 5–9.
21. Кривенко Л. Верховна Рада України – однопалатний парламент / Л. Кривенко // Вісник України. – 1998. – № 4 (15). – С. 78–89.
22. Сіренко В.Ф. Інтереси і влада / В.Ф. Сіренко. – К. : Оріяни, 2006. – 536 с.
23. Про внесення змін до Конституції України (щодо недоторканності народних депутатів України і суддів : Законопроект № 1776 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53602.
24. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) від 27.10.1999 № 9-рп/99 // Офіційний вісник України. – 1999. – № 44.
25. Теплюк М.О. Конституційні основи ефективності державної вади в Україні в умовах здійснення реформ / М.О. Теплюк // Право України. – 2015. – № 5. – С. 47–53.
26. Про організацію і порядок діяльності Верховної Ради України : Закон України від 04.09.2008 № 374-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2009. – № 12. – Ст. 147.
27. Про організацію і порядок діяльності Верховної Ради України : Закон України від 01.12.2009 № 1667-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 4. – Ст. 24.
28. Мурашин О. Стан та перспективи розвитку законодавчої діяльності в Україні / О. Мурашин // Слово Національної школи суддів України. – 2013. – № 1 (2). – С. 174–180.